

+A- Eki ve Adların Fiilleşme İstikametleri Üzerine

Adnan R. Karabeyoğlu*

+A- Eki ve Adların Fiilleşme İstikametleri Üzerine

Türkçede adlardan fiil türeten eklerin birden fazla oluşu, hâliyle fiilin ifade ettiği kavram bakımından bu eklerin her birinin adları fiilleştirme istikametlerinde farklılıklar olduğunu düşündürmektedir. Bunlardan +A- ekinin getirildiği adların fiilleşme istikametlerinin semantik ve sentaktik ilişkiler bakımından incelendiğinde bu istikametlerin nesne-hareket, özne-nesne, özne-nitelik (durum) ve özne-iş ilişkileri etrafında kümelenildiği görülmektedir.

Anahtar kelimeler. Ad, fiil, fiilleşme

Suffix +A – and Directions of Verbalization of Nouns

Denominal suffixes, due to their wide range, have some semantical distinctions in the sense of verbalizing the concept of nouns. When the functions of suffix +A- were examined in a semantical and syntactical way it was seen that verbalization directions are in groups related to object-action, subject-object, subject-quality (status) and subject-activity.

Key words Noun, verb, verbalization

* Yard. Doç. Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
adnan.karabeyoglu@emu.edu.tr

Giriş

Basit ya da türemiş adlar somut ya da soyut varlıkların zihinde oluşan kavramlarının dildeki karşılıkları olan sözlerdir. Bir harekete ad olanları dışında bir nesneyi, niteliği, durumu ya da işi¹ karşılayan bu sözler Türkçede yardımcı fiiller ya da addan fiil türeten ekler vasıtasıyla fiilleşirler.

Türkçede adları fiilleştirmede kullanılan bu unsurlar adların temsilcisi oldukları varlıkların zaman ve mekanda ortaya çıkmalarını veya onları hareket olarak ifade etmek görevini yüklenirler. Dolayısıyla bu varlıkların bir hareketini ya da işini, niteliğini, durumunu bir kılış, oluş veya duruş halinde karşılarlar.

Söz dizimi bakımından *isim + yardımcı fiil* kalıbında meydana getirilen fiillerin işleyişleri bir kenara bırakıldığında, Türkçede adlardan fiil türeten eklerin birden fazla oluşu bu eklerin her birinin adları fiilleştirme istikametlerinde farklılıklar bulunduğunu düşündürmektedir. Ayrıca kimi adların ise karşılıkları kavramlar bakımından birden fazla istikamette fiilleştikleri de görülmektedir.

Buradan hareketle, bu incelemede adlardan ne tür kılış, oluş veya durum bildiren fiiller türetildiği, +A- eki üzerinde durularak ele alınacak; ayrıca bu ekin hangi -leksiko-semantic- ilişkiler ve -semantic-sentaktik- yönelişler çerçevesinde adlara fiil vasfı kazandırdığı gerek Tarihî (Eski ve Orta Türkçe dönemleri) gerekse günümüz Türkiye Türkçesindeki örnekleri vasıtasıyla gösterilmeye çalışılacaktır.

İnceleme²

Somut ya da soyut varlıkları karşılayan adlardan türetilecek fiilin kılış, oluş ya da durum; geçişli ya da geçişsiz ne tür bir hareket vasfı taşıyacağı ve hangi -semantic-sentaktik- istikamette olacağı, öncelikle +A- ekinin eklendiği adın gösterdiği varlığın nesne, nitelik, durum veya iş olmasıyla birlikte, ortaya çıkan fiilin öznesinin bu adlarla *ortaya çıkarmak, kullanmak, edinmek, edindirmek, istemek, yitirmek, yitirtmek* anlamları ekseninde kurduğu çeşitli -semantic-sentaktik- ilişkiler vasıtasıyla belirlenmektedir.

¹ *Keviş* “geviş getirme”, *kın* “ceza, işkence, eziyet, azap” örneklerindeki gibi hareket sonucu ortaya çıkan bir işi, hareketin tarzını veya sonucunu bildiren adların karşıladığı kavram olarak kullanılmıştır.

² İncelemede örnek gösterilen kelime ve cümleler alındıkları kaynaklardaki imlâlarıyla gösterilmiştir. Ayrıca günümüz Türkiye Türkçesi karşılığı tarafımızdan verilen örneklerde “A.R.K.” kısaltması kullanılmıştır.

Bu izahlar itibariyle adların fiilleşme istikametlerini, +A- ekinin eklendiği adın gösterdiği *nesne*, *nitelik*, *durum* veya *işin* bizzat kendilerinin zaman ve mekanda varlık değeri kazanarak *ortaya çıkması* ve adın gösterdiği bu *varlıkların* türetilen *fiilin öznesi ile girdiği ilişkiler* çerçevesinde ele alacağız.

1. Nesne-hareket ilişkisi bakımından

Nesnenin hareket göstermesi bir kılış, oluş ya da duruş şeklinde ortaya çıkar. Bir nesnenin zaman ve mekanda yer değiştirmesi kılış vasfındaki hareket olup nesnenin zaman ve mekanda varlık değeri kazanması, ortaya çıkması da oluş vasfında bir harekettir.

1.1. Adın gösterdiği nesnenin ortaya çıkması

Soyut ya da somut nesnelere karşılıyan adların +A- eki vasıtasıyla karşımıza çıkardıkları fiilleşme istikametleri, başlıca, nesnelere hareketlerince belirlenir. Aşağıda fiil vasfı kazanmış örneklerini ele alacağımız somut birer nesne olan *âsin* “esinti, rüzgar” (Erdal/419), *tütün* “duman” (DLT/611), *yalın* “alev” (DLT/653), *yaşın* “şimşek” (KB/86. b.), *kân* “kan” (DLT/390) varlıklarını karşılayan adların +A- eki vasıtasıyla gösterdikleri fiilleşmenin istikameti, bu adların temsil ettikleri *nesnelere* zaman ve mekanda *ortaya çıkması* veya *hareket vasfı kazanması* ekseninde karşımıza çıkmaktadır.

Bu fiilleşme istikametinin Tarihî Türkçede ve günümüz Türkiye Türkçesinde karşılaşılan örnekleri geçişsiz, oluş bildiren fiiller olup az sayıdadır: *âsnâ* “esinti esmek” (Erdal/419), *kanâ* “kanamak” (DLT/396) *tüt-nâ* “duman tütme” (Erdal/426), *yalna* “alevlenmek” (Rbg/2r12), *yaşna* “şimşek çakmak” (KB/86. b.); Türkiye Türkçesinde tespit edebildiğimiz örneği ise *kana*- fiilidir.

a. Tarihî Türkçe örnekleri

âsnâ- (< *âsin* “esinti”) “esinti esmek” (Erdal/419): *Esin esnēdi* “Hafif bir rüzgâr esti.” (DLT/266); *Yel esnedi Nuh etegin kötürdi* “Yel esti Nuh’un eteğini kaldırdı. (A.R.K.)” (Rbg/27r17); *Taş atarda esneyür tört bulundın şimâl sabâ* “Tan atarken dört taraftan kuzey rüzgarı esiyor. (A.R.K.)” (Rbg/68r20).

Clauson, *âsnâ*- (< *as*-) “esmek” ve *esnâ*- (< *es*-) “esmemek” fiillerinden ikincisinin benzetme olduğunu işaret eder (EDPT/249); ancak Erdal bunları birbirinden ayrı fiiller olarak görmektedir (Erdal/419).

tüt-nâ- (< *tütün* “duman”) “duman çıkmak, tütme”: *İçdin sınar tütün tüt-nâyür* /.../ “İçeriden duman tütüyor /.../. (A.R.K.)” (Erdal/426).

yaşna- (< *yaşın* “şimşek”) “şimşek çakmak”: *Yaşın yaşnadı tarttı hakan tuğı* “Şimşek çaktı hakanın tuğunu çekti.” (KB/86. b.)³; *Yaşın yaşnâdı* “Şimşek çaktı” (DLT/672).

Belirtmek gerekir ki bu fiilleşme istikametinde fiil gövdesindeki adın gösterdiği nesne zaman ve mekanda varlık değeri kazanırken fiilin öznesi *yaşın yaşna-*, *yel äsnä-*, *äsin äsnä-* örneklerinde görüldüğü üzere yine bu nesnenin kendisidir. Ancak adın gösterdiği *nesnenin ortaya çıkması* istikameti, öznenin mesela, /.../ *közleri yıldızlar teg yaşnayur erdi* “/.../ gözleri yıldızlar gibi parluyordu.” (Rbg/223v13) örneğindeki gibi farklı bir nesne olması durumunda bir *niteliğin, durumun ortaya çıkarılması* istikametine çevrilmektedir (bk. 3.4.).

b. Türkiye Türkçesi örneği

kana- (< *kan* “kan”) “kanamak”: *Elim kanıyor.* Sentaktik yol ile yapılan *Elimden kan akıyor* örneği ile karşılaştırıldığında bu ifadede düşmüş bir unsur olmalıdır: *Elim(de kan) kanıyor.*

Türkçede *kan* adının fiilleşmesi, yüklemi oluş bildiren *Er burnu kanadı* “Adamın burnu kanadı.” (DTS/417) örneğinde *varlığın ortaya çıkması* ve yüklemi geçişli, kılış bildiren *Ol atın kanadı* “O, atın damarını kesti ve onun kanını akıttı.” (DLT/396) örneğinde ise öznenin *varlığı ortaya çıkarması* şeklinde iki ayrı istikamette görülmektedir. Clauson *kana-* fiilinin aslen geçişli olduğunu, Orta dönemde geçişsizleştiğini belirtir (EDPT/634).

2. Özne-nesne ilişkileri bakımından

Addan fiil yapan +A- eki adın gösterdiği *nesnenin* fiilin öznesi tarafından *ortaya çıkarılması*; bu öznenin adın gösterdiği *nesneyi* bir iş meydana getirmek üzere *kullanması*; *nesneyi edinmesi* yahut bir başka varlığa *edindirmesi*, *yitirmesi*, *yitirtmesi*, *istemmesi* ilişkileri etrafında eklendiği ada fiil vasfı kazandırmakta ve ortaya çıkardığı fiiller bu ilişkiler çerçevesinde kılış veya oluş bildirmekte; geçişli veya geçişsiz olabilmektedir.

2.1. Öznenin adın gösterdiği nesneyi kullanması

Fiilleşme istikameti bakımından, +A- eki ada eklenerek fiilin öznesinin vasıta ilişkisi çerçevesinde fiil gövdesindeki adın gösterdiği *varlığı (nesneyi) kul-*

³ Bu mısradaki *tuğ* kelimesinin farklı okunuşu için bk.: Talat Tekin, “Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turco-Islamic Mirror for Princes. BY YÜSUF KHÄSS HAJIB Translated with an introduction and notes by Robert Dankoff. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1983. Pp. 281. (Çev. Mehmet Ölmez)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, Ankara, 1991, 197-200.

lanmak suretiyle bir işi, durumu, kılışı gerçekleştirmesi yönüyle o ada geçişli ya da geçişsiz, kılış bildiren fiil vasfı kazandırır. Bu salt bir iş ya da kılış olabileceği gibi kimi örneklerde adın gösterdiği *nesnenin başka varlığa kazandırılması, edindirilmesi* yönüyle de olabilmektedir (bk. 2.3.).

Söz dizimi bakımından özne-vasıta ilişkisi ekseninde türetilen fiil gövdesindeki ad unsurunun karşıladığı nesneyle (varlıkla) gerçekleştirilecek kılışta, söz dizimince nesne olarak başka varlıkların *Meni atasar* “Beni çağırsa.” (EDPT/42) örneğindeki gibi kullanılmaları yanında, fiil gövdesindeki ad unsurunun, tekrar edilmek suretiyle, söz dizimince nesne olarak kullanılması da söz konusudur: *Er aş aşadı* “Adam yemek yedi.” (DLT/155).

Bu kümenin Türkçedeki tespit edebildiğimiz örnekleri diğer fiilleşme istikametlerine nazaran en zengin olanıdır: *aşā-* (< aş) “yemek yemek” (DLT/155), *ata-* (< a:t) “adıyla çağırarak; birine, bir şeye ad vermek” (EDPT/42), *kişe-* (>*kişen* “bukağı”) < *kiş?) “bukağılamak” (DLT/316), *könlä-* (< köñül) “düşünmek” (Erdal/421), *kurşā-* (< *kuruş) “kuşak bağlamak” (DLT/452), *mayaka-* (< mayak) “yol işareti koymak” (Erdal/418), *ornā-* (< orun) “yerleşmek” (DLT/361), *otā-* (< ot) “tedavi etmek” (DLT/363), *ota-* (< o:t) “tutuşturmak” (EDPT/42), *sārmā-* (< sārım) “süzmek” (Erdal/423), *töltä-* (< tölt) “yastık dayamak” (Erdal/425), *tuşa-* (<tuş) “kösteklemek” (EDPT/561), *tüşnā-* (< түşün) “konaklamak” (Erdal/426), *yaga-* (< yag) “kurban sunmak” (Erdal/426), *yola-* (< yol) “geçmek, bir yönde ilerlemek”, (Erdal/427) *yumşa-* (< yumuş) “göreve göndermek” (EDPT/939) vb.; Türkiye Türkçesindeki örnekleri sayıca Tarihî Türkçedeki örnekleri kadar zengin değildir: *ota-* “tedavi etmek”, *harca-*, *kapa-*.

a. Tarihî Türkçe örnekleri

ata- (< a:t “ad”) “çağırarak, adıyla çağırarak; birine, bir şeye ad vermek”: *Meni atasar* “Beni çağırsa.” (EDPT/42); *Maña atayu* “Bana seslenerek.” (EDPT/42) örneklerinde görüldüğü üzere adın gösterdiği varlık, bir işi gerçekleştirmek maksadıyla kullanılmak suretiyle “çağırarak, seslenmek” anlamlarında yönelme ve belirtme halleriyle *meni* ve *maña* söz dizimince nesnelere katılarak +A- eki vasıtasıyla öznenin fiil gövdesindeki adın gösterdiği *nesneyi kullanması* istikametinde geçişli, kılış bildirerek fiil vasfı kazanırken; *On anar at atadı* “O ona ad verdi.” (DLT/157). *Anta yabgu atadı* “Orada (ona) yabgu ünvanını verdi.” (Erdal/418). *Bu ma’ni üçün atım ay toldı tip/ Atadı biliglig sözün yinçe yip* “Bundan dolayı da bilgili kişi, ince bir nükleyle, bana Ay-Toldı adını vermiştir.” (KB/748. b.) örneklerinde “(birine) ad vermek; (birine, bir şey) adını vermek, ad koymak” kullanılışıyla söz dizimince nesne hüviyetinde olan *yabgu, ay toldı* unsurlarına fiil gövdesindeki adın gösterdiği varlık (*at*) niteliği

kazandırılarak (nesnenin) bir başka varlığa *edindirilmesi*, *kazandırılması* istikametinde fiilleşmektedir (bk. 2.3.).

Clauson bu fiilin anlamlarını “birinin adını seslenmek; birini, bir şeyi çağır-mak” olarak verirken fiilin daha sonra anlam genişlemesiyle “görevlendirmek; (müstakbel eş olarak birinin adına) söylemek; bir şeyi Allah’a ya da kutsal bir yere vakfetmek, adamak” anlamlarını kazandığını buradan “(bir şeyi) söz vermek” anlamının ortaya çıktığını belirtir (EDPT/42).

otā- (< *ot* “ot, şifalı bitki”) “şifalı ot kullanarak hastalığı tedavi etmek, iyileştirmek”: *Emçi anar ot otādi* “Hekim onu ilaçla iyileştirdi.” (DLT/363); *Seninde turur kör bularnıñ emi/ Otagıl daru birle bolgıl kamı* “Bütün bunların devası sendedir; sen onların hekimi ol, ilaç ver, tedavi et.” (KB/5244. b.) örneklerinde görüldüğü üzere adın gösterdiği *nesnenin kullanılarak* bir işin yapılması istikametinde ada geçişli, kılış bildiren fiil vasfı kazandırılmıştır. Bu adın *Ol tarıg otādi* “O, ekini budadı.” (DLT/363) örneğinde görülen *nesneyi yok etmek, eksiltmek, yitirtmek* anlamında bir diğer fiilleşme istikameti de mevcuttur (bk. 2.5.).

särmä- (< *särim* “süzgeç”) “süzmek”: *Süçig çırıs(a)gun içgölärig süzüp särmäp kudturup...* “Tatlı (ve) mayalanmış içkilerini süzüp (bir şeyin içine) boşalttıranak ...” (Erdal/423).

b. Türkiye Türkçesi örnekleri

harca- (< A. *harc* “harcanan para, masraf”) “bir iş görmek veya bir şey almak için parayı elden çıkarmak; bir şey yapmak için kullanmak, tüketmek”: *İki maaşımı hastalığına harcadığım talebe /.../* (TüS/846); *Bu yapıya beş ton demir harcadık* (TüS/846). Örneklerde “bir şeyi tüketmek, bitirmek” anlamlarının sezilmesi ise ‘kullanmak’ kelimesinin anlam alanı dolayısıyla.

kapa- (< *kap* “kapak”) “bir açıklığı örtmek için bir şeyi, açık yerin üstüne getirmek”: *Hasan, yıldırımla vurulmuş gibi hemen kapıyı kapadı, kaçtı* (TüS/1066).

Örneklerde fiil gövdesindeki adın gösterdiği nesnenin (*harc, kap*) dışında başka bir nesnenin (*demir, kapı*) söz dizimince nesne hükmünde kullanılması durumunda söz dizimindeki bu nesnelerin fiil gövdesindeki adın niteliğini edinmeleri bahis olur ve fiil gövdesindeki adın gösterdiği nesne (*harc, kap*) niteliği kazanmış nesnenin (*demir, kapı*) kullanılarak bir işin yapılması anlatılır.

Bu tür fiillerde ad kökü ile ek arasındaki kaynaşmanın sıklığı ad kökünün fiilleşme istikametini ortadan kaldıracak kadar ilerlemiş ve böylece fiil müstakbil bir hüviyet kazanmıştır. Müstakilleşmede ilk aşama *Āt atādi* (DLT/157); *Ot*

otādı (DLT/363) örneklerinde görüldüğü üzere fiilin kendisinden türediği ad kökünü kendine nesne olarak almak; ardından başka varlıkların fiil gövdesindeki ad niteliğiyle kullanılması söz konusu olmalıdır.

2.2. Öznenin adın gösterdiği nesneyi edinmesi

+A- eki ada eklenerek fiilin öznesinin aitlik ilişkisi ekseninde adın temsil ettiği *nesneyi* ya da söz dizimince nesne durumundaki varlığı, fiil gövdesindeki adın bildirdiği vasıfla *edinmesi*, *ele geçirmesi*, *nesnenin sahibi olması*, *nesneyi kendinde muhafaza etmesi*, *bulundurması* vb. istikametlerinde çoklukla geçişli, kılış bildiren fiiller oluşturmaktadır. Örneklerde *ton tona-*, *tüş tüşe-* gibi fiil gövdesindeki ad unsurunun söz dizimince nesne olması yanında mesela, *Boguz bayını bulnadı* “Boğaz zengini tutsak etti” gibi bir örnekte başka bir varlığın söz dizimince nesne olduğu da görülür. Bu ikinci örnekte nesne durumundaki (*bay*) varlığa fiil gövdesindeki ad unsurunun (*bulun*) niteliğinin kazandırılması da söz konusudur.

Adların fiilleşme istikametleri bakımından çok verimli olmayan bu kümenin Tarihî Türkçedeki örnekleri *bulna-* (< bulun) “tutsak almak” (KB/4592. b.), *keñä-* (< keñ) “görüş almak” (Erdal/420), *tona-* (< ton) “elbise giymek” (Erdal/424), *tüşä-* (< tüş) “rüya görmek” (KB/5987. b.), *yaşā-* (< yaş) “yaşamak” (DLT/671) fiilleri olup Türkiye Türkçesinde tespit edebildiğimiz örneği *yaşa-* fiilidir.

a. Tarihî Türkçe örnekleri

bulna- (< bulun “tutsak”) “tutsak almak”: *Er yagını bulnādı* “Adam düşmanını ele geçirdi.” (DLT/206); *Telim bayını kördüm boguz bulnadı* “Birçok zengin gördüm boğazlarının esiri oldular.” (KB/4592. b.); *Neçe kadgu sakınç sini bulnasa* “Kaygı ve keder seni ne kadar esir ederse etsin.” (KB/6343. b.).

ton+a- (< ton “elbise”) “elbise giymek”: *Kādim ton ātük yevig tizig kādmış tonamış...* “Elbise, çizme, süs, inci kolye (dizisi) giymiş. (A.R.K.)” (Erdal/424).

Clauson *tona-*(>*tonat-*) fiilinin “kendi üstüne giymek” ve “başkasına giydirmek” şeklinde iki zıt (farklı) anlamda kullanıldığını zikreder (EDPT/517).

Orta Türkçe döneminde fiil *Tonadım türlüg yığardın Rum Hitay atlas çuzı* “Rum ve Hitay’ın türlü türlü değerli atlas, ipek kumaşlarıyla süsledim. (A.R.K.)” (Rbg/249v6) örneğinde olduğu üzere “süslemek, donatmak” anlamlarıyla da görülür ki bu sonuncu, *nesneyi edindirmek* kullanımıyla Türkiye Türkçesinde de kullanılır (bk. 2.3).

tüşe- (< *tüş* “rüya”) “rüya görmek”: *Tüşedim tüşümdin açıldı maña “Düş gördüm ve düşümdü bu bana belli oldu.”* (KB/5987. b.); *Ol tüş tüşēdi* “O, rüya gördü.” (DLT/610).

b. Türkiye Türkçesi örneği

yaşa- [< *yaş* “doğuştan veya kuruluştan beri geçen ve yıl birimi ile ölçülen zaman; hayatın çeşitli evrelerinden her biri” (TüS/2142)] “yaşamak”: *Hiçbir şey yaşarken daha önemli değildir* (TüS/2143).

2.3. Öznenin adın gösterdiği nesneyi edindirmesi

+A- eki eklendiği ada, fiilin öznesinin aitlik ilişkisi çerçevesinde adın gösterdiği nesneyi (ya da o nitelikte bir nesneyi) bir başka varlığa edindirmesi, *kazandırması* yönünde geçişli, kılış bildiren fiil vasfı kazandırma görevini yüklenir. Bu şekilde ortaya çıkan fiilin söz dizimince nesnesi veya zarfı, fiildeki ad unsurunun karşıladığı nesneyi edinen durumundadır. Kimi durumda vasıta ilişkisi de söz konusu olabilmektedir: *kınā-* “bir şeyle kaplamak”: *Ol bıçekin kınādı* “O bıçağına *kın yaptı* (O, bıçağına *kılıfla kapladı*.)” (DLT/424, EDPT/634).

Tarihî Türkçedeki örnekleri *ata-* (< a:t) “ad vermek” (EDPT/42), *bedze-* (< bediz) “süslemek” (EDPT/310), *çik(i)nā-* (< çikin) “nakış işlemek” (Erdal/419), *kınā-* (< kın) “kılıfla kaplamak” (EDPT/634), *münā-* (< mün) “kusur bulmak” (Erdal/418-419), *suva-* (< suv) “sulamak, su vermek; sıvamak (akıcı bir sıvı ile) kaplamak” (EDPT/785), *tögne-* (< tögün) “dağlamak, damgalamak” (EDPT/485), *tölā-* (< töl) “(borç) ödemek, (ödünç) geri vermek” (Erdal/425); Türkiye Türkçesindeki örnekleri *dona-*, *öde-* (?) fiilleridir, ancak sonuncuda ad unsuru ile fiil arasındaki anlamca bağ, kanaatimizce, açık değildir.

a. Tarihî Türkçe örnekleri

bedize- (>)~ *bedze-* (>)~ *beze-* (>)~ *beze-* (< *bediz* “süs”) “süslemek”: *İçini beze tutma taş sır bodug* “İçini *süsle* dışını boyayıp cilalama.” (KB/5112. b.); *Yaşıl kök bezedin tümen yılduzun* “Mavi göğü sayısız yıldızlarla *bezedin*.” (KB/22. b.); *Köñülüg bezedi yarukluk bile* “Gönlümü aydınlıkla *bezedi*.” (KB/386. b.). İlk fiilde ad unsurunun karşıladığı nesne (*bediz*) fiili gerçekleştiren özne tarafından bir başka varlığa edindirilmiştir. Ancak kimi durumda cümlede yüklemi tamamlayacak bir başka varlık (*yıldızlar*, *yarukluk*) fiildeki adın bildirdiği nesne kavramının niteliğini açıklayıcı işlevi yüklenir.

suva- (< *suv* “su”) “(toprağı) sulamak, (hayvana) su vermek; sıvamak, (akıcı bir sıvı ile) kaplamak”: *Kanın emdi yer suvar* “Kanın şimdi yeri *sular*.” (EDPT/785). Fiilin *Yana bir ev kıldurdu taşdın, tepesin temür birle yaptı*,

kurguşun birle suvadı “Yine taştan bir ev yaptırdı, tepesini demirle kapattı, kurşun ile kapladı. (A.R.K.)” (Rbg/149r21) örneğinde görülen “kaplamak” anlamıyla Orta Türkçe devresindeki kullanımı da (akıcı nitelikli) *nesneyi* bir başka varlığa *edindirmek* yönündedir. Yukarıdaki örneklerde fiil gövdesindeki adın gösterdiği *nesnenin* niteliğini taşıyan öznenin söz dizimince nesne durumundaki varlığa *edindirilmesi* istikametinde fiilleşme söz konusudur.

tölä- (< *töl* “döl, soy”) “(borç) ödemek, (ödünç) geri vermek”: *Bu men Tasık yapıp kelip Turıka tölep bersermen* “Eğer ben, Tasık, geri gelip Turı’ya borcunu geri ödesem.” (EDPT/492).

Erdal, *töla-* fiilinin “yavrulmak (DLT/584)” anlamı olduğunu, bu fiilin “ödemek” anlamının Moğolcada gelişerek Türkçeye geri döndüğü yönünde izahta bulunmaktadır. Burada adın gösterdiği nesnenin bir başka varlığa kazandırılması yönündeki bu fiilde ad kökü ile ondan türetilen fiil arasındaki anlam bağının “döl, soy” kelimesinden “kazanç”a geçişle kurulur (Erdal/425)⁴. Fiilin *Koy töledi* “Koyun yavruladı.”(DLT/584) kullanımı ise adın gösterdiği *nesnenin ortaya çıkarılması, meydana getirilmesi* istikametinde oluşturulmuştur (bk. 2.4.).

b. Türkiye Türkçesi örneği

dona- (< *don* “giysi”) “süslemek, tezyin etmek” (TüS/559): *Evi baştan aşağı yeni eşyalarla donadık*. Örnekte fiil kökündeki ad unsurunun niteliğini kazanmış söz dizimince nesne hükmündeki varlığın bir başka varlığa *edindirilmesi* söz konusudur. Aynı anlamda *donatmak* fiilinin kullanılma sebebi *dona-* fiilinin taşıdığı geçişli, kılış vafsinin kullanım azlığı dolayısıyla ortaya çıkan zayıflığının giderilmek istenmesi olmalıdır.

2.4. Öznenin adın gösterdiği nesneyi ortaya çıkarması

+A- eki ada eklenerek fiilin öznesinin adın temsil ettiği söz konusu *nesneyi ortaya çıkarması, meydana getirmesi* yönünde geçişli ve geçişsiz, kılış bildiren fiiller oluşturmaktadır.

Tarihî Türkçedeki örnekleri *ätinä-* (< *ätin*) “kükremek” (Erdal/419-420), *kişnä-* (< **kişin*?) “kişnemek” (DLT/316), *kulna-* (< *kulun*) “tay doğurmak” (DLT/448), *sigä-* (< *sig*) “idrar çıkarmak” (Erdal/423), *tölä-* (< *töl*) “kuzulamak” (DLT/584) fiilleri olup Türkiye Türkçesinde tespit edebildiğimiz örnekleri çoklukla yansıma fiilleridir: *çağıla-*, *hışıla-*, *inile-*, *tısıla-*, *vızıla-* (Korkmaz/112).

⁴ “But *töl* ‘progeny, descendants’ could easily have made the semantic transfer to ‘interest’.”.

a. Tarihî Türkçe örnekleri

ät(i)nä- (< *ätin*: Yansıma) “kükremek”: *Arslanlar ätinin ätinäyü* “Arslanlar kükreyerek.” (Erdal/419-420, DTS/188).

kulna- (< *kulun* “tay”) “tay doğurmak”: *Kısrak kulnādi* “Kısrak tay doğurdu.” (DLT/448).

tölä- (< *töl* “yavru”) “yavrulamak”: *Koy tölēdi* “Koyun yavruladı” (DLT/584).

b. Türkiye Türkçesi örnekleri

çağıla- (< *çağıl*: Yansıma): *Bir gün nehirler gibi çağlayarak* (Tüs/381).

inile- [< *inil*: Yansıma (Korkmaz/112)]: *Görün ben neler çekerim, derdim vardır inilerim* (Tüs/971).

2.5. Öznenin adın gösterdiği nesneyi yitirtmesi

+*A-* ekinin eklendiği ad ile oluşturduğu fiilin öznesinin, o adın gösterdiği nesnenin kendisini (ya da o nitelikli nesneyi) veya başka varlığın sahip olduğu söz konusu nesneyi, yok etmesi, eksiltmesi, kısaltması, azaltması, yitirtmesi şeklinde tanımlayabileceğimiz istikamette oluşturduğu ve geçişli, kılış bildiren fiillerin Tarihî Türkçede ve günümüz Türkiye Türkçesinde tespit edebildiğimiz az sayıda örneği mevcuttur: *otā-* “ot budamak” (DLT/363), *buta-* “budamak” (EDPT/300), *münē-* “kusurunu gidermek, düzeltmek” (DLT/347).

a. Tarihî Türkçe örnekleri

otā- (< *ot* “ot, bitki”) “ot budamak, kesmek”: *Ol tarıg otādi* “O, ekini budadı.” (DLT/363).

buta- (< *but* “but, ayak”) “budamak, kesmek, kısaltmak”. *Yıgaç butandı* “Ağaç budandı.” (DLT/210).

Clauson *buda-* fiilinin aslî şeklinin *butı-* olduğunu ifade ederse (EDPT/300) de, Erdal *butı-* şeklinin bir gramerci keşfi olarak ortaya çıktığını, fiilin *but+a-* (<*but* “but, ayak”) olduğunu (akabinde *budık* kelimesine tesir ederek daha önce tek bir diyalekte mevcut *budak* kelimesinin bütün diyalektlerde tek şekil haline geldiğini) belirtir (Erdal/44).

münē- (< *mün* “kusur”) “kusurunu gidermek, düzeltmek”: *Ol tonug münēdi* “O, giysinin eğriliğini düzeltmek için (başka bir şey için de olabilir) uçlarından *kesti*.” (DLT/347).

b. Türkiye Türkçesi örneği

buda- (< *but* “but, ayak”) “budamak, kesmek, kısaltmak” (Tüs/318): *Ağaçlar her yıl budanır*.

2.6. Öznenin adın gösterdiği nesneyi istemesi

İnsan duygu ve düşünceleri fizikî âlemde somut varlıklar olmamakla birlikte varlık türü bakımından nesne hüviyetine sahiptirler. Bu bakımdan aşağıdaki örneğimizde *öç* “kötü bir davranış veya sözü cezalandırmak için kötülükle karşılık verme isteği ve işi, intikam” (Tüs/1529) bir duygu karşılığında olup, soyut bir nesne hükmündedir. Bu sebeple anlam bakımından bir nitelik bildirmeyen bu adı burada göstermeyi uygun bulduk.

öç istemek, intikam gütmek ya da *düşmanlık duymak* anlamıyla da olsa fiilin nesnesi olan adın karşıladığı duygunun yöneltildiği kişiden karşılığının alınmak istenmesi söz konusudur. Bundan dolayı +A- eki vasıtasıyla ortaya çıkan fiilleşme istikametini de *öznenin adın gösterdiği nesneyi istemesi* olarak tanımladık.

Tarihî Türkçede aşağıdaki örneğiyle karşılaştığımız bu kümenin Türkiye Türkçesinde örneğini tespit edemedik.

Tarihî Türkçe örneği

öçä- (< *öç* “öç”) “öç, intikam istemek, gütmek; düşmanlık duymak” (Erdal/423): *Boguz övkesi bolsa yavlak bolur öçep kek sürer ölse ötrü kalur* “Boğaz meselesinden doğan öfke çok kötü bir şeydir insan ölünceye kadar kin ve intikam besler.” (KB/4651. b.).

KB’de *öçe-* fiili 3609, 4651 ve 5314. beyitlerde geçer. Bunlardan yalnızca buraya aldığımız beyitte “intikam gütmek” anlamıyla bulunur. Rbg. II Dizin’de “intikam almak, istemek, öç almak” anlamları verilen (ve metinde bir kez kullanılan) *öçeş-* fiili mevcutsa da bu fiil metinde geçtiği satırda (230v14) “inatlaşmak, bahse tutuşmak, sözleşmek” anlamını taşımaktadır: *Ubbā bin Halef El-Cemehī aydı: hergiz Rūm halkı Fars üze gālib bolmagaylar. Bu sözge öçestiler, beş yılda bu iş bolmasa Ebū Bekr beş tewe bermek boldı* “Ubbā bin Halef El-Cemehī dedi: Asla Rum halkı Farslara galip gelemeyecektir. Bu söz üzerine sözleştiler, beş yıl içinde bu iş gerçekleşmezse Ebū Bekr beş deve vereceğini söyledi.” (Rbg/230v14)

3. Özne-nitelik (durum) ilişkileri bakımından

Nitelik, söz dizimi bakımından kendi başına bir nesneyi temsil etmeyen, ancak nesnelere bağlı bir kavram olarak nesnede var olan özelliği anlatan sıfat türünden sözler olup bir adın karşıladığı soyut ya da somut varlık türü olarak nesne hükmünde olan bir varlığın daimî ya da geçici olarak üzerinde taşıyabileceği ve varlığın kendisine yüklenebilecek özelliklerdir.

Niteleme ve belirtme işleyişlerine sahip sözcükler olan sıfatların belirtme işleyişinde olanları (sayı ve miktar adı olarak kullanıldıkları haller haricinde) fiilleşme göstermedikleri için ana kümenin başlığında bu sözcükleri sıfat değil, nitelik olarak ve nitelik bildiren bu sözcüklerin karşıladığı kavramların +A- eki vasıtasıyla fiilleşmesi neticesinde ve bu fiilleşme dolayısıyla da bu kavramlarla *edinme*, *edindirme*, *kullanma* vb. ilişkilere giren bir başka varlık (+A- ekinin eklendiği adla oluşturduğu fiilin öznesi) arasında kurulan bağları *özne-nitelik (durum) ilişkileri* şeklinde tanımladık.

Ancak, adın gösterdiği nesnelere, bir takım özellikleri vasıtasıyla nitelik hüviyeti kazanarak fiilleşmeleri dolayısıyla bir kısmının örneklerini de (*benzev-*) bu başlık altına almayı uygun bulduk.

3.1. Öznenin adın gösterdiği niteliği (ya da durumu) kullanması

+A- eki ada eklenerek bir başka varlığın (+A- ekinin eklendiği adla oluşturduğu fiilin öznesinin) vasıta ilişkisi ekseninde adın bildirdiği söz konusu *niteliği kullanarak* bir kılışı, işi gerçekleştirme yönüyle o ada fiil vasfı kazandırma görevini yüklenir.

Tarihî Türkçede ve Türkiye Türkçesinde tespit edebildiğimiz örnekleri geçişli, kılış bildiren *küçe-* (< küç) “güç kullanmak, zorlamak; zorla almak” (KB/1284. b.; KB/6438. b.), *teñe-* (< teñ) “eş değer vermek, eşlemek, değerlendirmek” (EDPT/516), *sanā-* (< san) “saymak” (DLT/466), *sına-* (< sın) “sınamak, tecrübe etmek, denemek” (EDPT/835); *dene-*, *sına-* fiilleridir.

a. Tarihî Türkçe örnekleri

küçe- (< *küç* “güç, şiddet”) “güç kullanmak, zorlamak”: *Özün otka atma bu dünya üçüm/ Kişi neñin alma küçeme küçün* “Bu dünya için kendini ateşe atma; başkasının malını alma, kimseye zulmetme” (KB/1284. b.); *Kanı ol suk ilçi ilim az tidi/ Öküş il küçedi yiyü bilmedi* “Hani o memleketim az diyen haris hükümdar; bir çok memleketi hakimiyeti altına aldı, fakat elinde tutamadı.” (KB/6438. b.). Bu adın *niteliği edinmek*, *edindirmek* istikametlerinde fiilleşmesi de söz konusudur (bk. 3.2., 3.3.).

teñe- (< *teñ* “eş, denk”) “eş değer vermek, eşlemek, değerlendirmek”: *Biliglig birini biligsiz miñin teñegli teñedi bilignin teñin* “Bilgili birini bilgisiz binlercesiyle eş tutarak bilginin değerini değerlendirdi.” (EDPT/516). Örnekte adın gösterdiği niteliğin kullanılarak bir işin ortaya çıkarılması söz konusudur.

sına- [< *sın* “boy pos, kılık, görünüş” (krş. Kırgız Türkçesinde *sın* “imtihan, tenkit” (KS/649-50))] “sınamak, tecrübe etmek, denemek”: *Adaşig asıg yas*

*içinde sına “Dostu çıkar ve zarar içinde sına.” (KB/4208. b.); *Ol anı smādi “O, onu denedi.” (DLT/489).**

b. Türkiye Türkçesi örnekleri

dene- (< *teñ* “eş, denk”) “değerini anlamak, gerekli niteliği taşıyıp taşımadığını bulmak için birini, bir nesneyi veya düşünceyi yoklamak, tecrübe etmek, denemek; teşebbüs etmek”: *Ayağa kalkarak üç adım ötedeki musluğa kadar gitmeyi denedi* (TüS/496).

sına- (< *sin* “boy pos, kılık, görünüş”) “değerini anlamak, gerekli niteliği taşıyıp taşımadığını bulmak için birini, bir nesneyi veya düşünceyi yoklamak, tecrübe etmek, denemek; imtihan etmek” (TüS/1754): *Konuyu bilip bilmediğimi sınamak istedi*.

3.2. Öznenin adın gösterdiği niteliği (ya da durumu) edinmesi

+A- eki ada eklenerek fiilin öznesinin adın temsil ettiği o *niteliği edinmesi*, *niteliğin sahibi olması*, *niteliği kendinde muhafaza etmesi*, *bulundurması* yahut *kendine bağlı kılması* istikametlerinde geçişsiz, oluş bildiren fiiller oluşturmaktadır.

Nitelik adları (yeşil, sıcak vb.) kendi başlarına, yalın halde, durum bildirirler, dolayısıyla nitelik adları fiilleştiklerinde fiilin yöneldiği varlıkta ya da varlık vasıtasıyla bir durum (*kurçā-* “sertleşmek” gibi) ortaya çıkarırlar.

Bunun yanında adın gösterdiği *nesne olmak* veya *niteliğinde olmak*, *bulunmak* (*çırışa-* “mayalanmak”, *benze-* “benzemek”) ya da *nesnenin bir özelliğini göstermek* (*yalına-* “parlamak”) gibi fiilleşme istikametlerinde ise aslında yalın halde nesne adı durumunda olan bazı adlar nitelik hüviyeti de kazanabilmektedir: *Yaşın “şimşek” nesne adı Resül aleyhisselāmnı kördi közleri yulduzlar teg yaşnayur erdi* “Resul aleyhisselamı gördü gözleri yıldızlar gibi parlıyordu. (A.R.K.)” (Rbg/223v13) örneğinde görüleceği üzere, nitelik hüviyeti (parlaklık) kazanmış ve fiilin öznesinin (*közleri*) *adın gösterdiği niteliği* (nesnenin bir özelliği olan ‘parlaklık’ı) *ortaya çıkarması* istikametinde fiilleşmiştir (bk. 3.4.).

Adların fiilleşme istikametleri bakımından öznenin adın gösterdiği nesneyi kullanması (bk. 2.1.) kümesi ile birlikte en verimlilerinden olan bu kümenin Tarihî Türkçedeki örnekleri *adna-* (< *adın*) “başkalaşmak” (EDPT/62), *ağna-* (< *ağın*) “dili tutulmak” (EDPT/88), *çırışa-* (< *çırış) “mayalanmak” (EDPT/399), *kevşe-* (< *keñiş⁵) “yumuşamak” (EDPT/692), *kogşa-* (< *koguş*) “yumuşamak;

⁵ Meslektaşım Yrd. Doç. Dr. Selahattin Tolkun *kevşe-* fiilinin *keñiş* “geniş” isminden türemiş olabileceği yönündeki kanaatini şifahî olarak belirtmiştir.

düzgünleştirmek” (EDPT/613), *kora-* (< kor) “azalmak” (EDPT/645), *kurçā-* (< kurç) “sertleşmek” (DLT/450), *kurgā-* (< kurug) “kurumak” (DLT/450), *küçe-* (< küç) “güçlenmek” (KB/5226. b.), *kürā-* (< kür) “serbest kalmak” (Erdal/422), *benze-* (< beniz) “benzemek” (EDPT/352), *tatga-* (< tatıg) “tatlanmak” (Erdal/423-424), *tuwrā-* (< tuwur) “büyüme” (DLT/599), *tüke-* (< tük) “tamamlanmak” (EDPT/479), *üste-* (< üst) “çoğalmak” (EDPT/243), *yozā-* (< yoz) “kısırlaşmak” (DLT/704), *yumşa-* [< *yımşa-? < *yım(ı)ş?] “yumuşamak” (EDPT/939) fiilleri olup Türkiye Türkçesindeki örnekleri *benze-*, *buna-*, *cıbıla-*, *esne-*, *gevşe-*, *yumuşa-* fiilleridir.

a. Tarihî Türkçe örnekleri

ağna- (< *ağın* “dilsiz”) “dili tutulmak”: *Er ağnadı* “Adamın dili tutuldu.” (EDPT/88).

kurgā- (< *kurug* “kuru”) “kurumak”: *Yer kurgādı* “Toprak kurudu.” (DLT/450).

küçe- (< *küç* “güç”) “güçlenmek, güçlü olmak”: *Apang bolsa begler kılınçı isiz/ isizler küçeyür buzar edgü iz* “Eğer beyler kötü hareket ederlerse kötüler kuvvetlenir ve iyi ananeleri bozar.” (KB/5226. b.).

yozā- (< *yoz* “kısır”) “kısırlaşmak”: *Koy yozādı* “Koyun döl vermedi.” (DLT/704).

b. Türkiye Türkçesi örnekleri

benze- (< *beniz* “cilt, ten, görünüş”) “benzemek”: *Ona göre işlemeyen, kurulmuş, bozulmuş bir saat hastalanmış bir insana benzerdi* (TüS/244).

gevşe- (< **keñiş* “gevşek”) “gevşemek”: *Kar kalkmış, hava açmış, ayaz gevşemişti* (TüS/756).

yumuşa- (< **yumuş* “yumuşak”) “yumuşamak”: *Kurt hoca şimdi yumuşamış, el pençe divan duruyordu* (TüS/2201).

3.3. Öznenin adın gösterdiği niteliği (ya da durumu) edindirmesi

+A- eki ada eklenerek adın temsil ettiği *niteliği* fiilin öznesinin bir *başka varlığa* (söz dizimince nesne ya da tamlayıcıya) *edindirmesi*, *sahibi kılması*, *yüklemesi* istikametinde geçişli, kılış bildiren fiiller oluşturmaktadır. Örneklerin bir kısmı fiilleşme sürecinde adın gösterdiği nesnenin ya da işin nitelik hüviyetine bürünmesiyle ortaya çıkmıştır.

Adların fiilleşme istikametleri bakımından bu kümenin tespit edebildiğimiz Tarihî Türkçedeki örnekleri *küçe-* (< küç) “güçlendirmek” (KB/4628. b.), *sıgza-* [< **sıgız* (krş. Türkiye Türkçesinde *tıkız*)] “sıgdırmak, sıkıştırmak” (EDPT/818),

tışe- (< *tış* “diş”) “bilemek” (DLT/571-572), *töşe-* (< *töş*) “döşemek”, *tuta-* (< *tut*) “kötülemek” (EDPT/452) fiilleri olup Türkiye Türkçesindeki örnekleri *boşa-*, *kına-*, *öze-* fiilleridir.

a. Tarihî Türkçe örnekleri

tışe- (< *tış* “diş”) “bilemek”: *Tegirmen tışedi* “Değirmen taşının dişlerini bi-ledi”, *Ol orgak tışedi* “O, orağın ağzını biledi.” (DLT/571-572). Nesne adlarının bir kısmı taşıdıkları nitelikleri dolayısıyla fiilleşme durumunda nitelik hüviyeti edinebilmekte ve oluşturduğu fiilin nesnesine *niteliği edindirmek* anlamı yükleyebilmektedir.

sızga- (< **sızgız* “sıkışık”) “(bir şeyi iki şeyin arasına) sığıdırmak, sıkıştırmak, yerleştirmek, girdirmek”: *Ol etük yipin sızgadı* “O deri sıırımı dikiş yerlerinin arasına sıkıştırdı” (EDPT/818). “sıkışık hale sokmak” anlamıyla sıkışıklık durumunu edindirmek söz konusudur.

tuta- (< *tut* “kötü, ayıp”) “kötülemek, yermek”: *Sögüp, sarsıp totap uçuzlap* “Sövüp sayıp, kötüleyip.” (EDPT/452, Erdal/425).

küçe- (< *küç* “güç”) “güçlendirmek”: *Taduñ tumlıg erse isigin küçe isig erse tumlıg yiyü tur içe* “Doğan (tabiatın- A.R.K.) soğuksa onu sıcakla güçlendir, sıcaksa soğuk şeyler ye ve soğuk şeyler iç.” (KB/4628. b.).

b. Türkiye Türkçesi örnekleri

boşa- (< *boş* “boş, serbest, bağımsız”) “kanunlara göre iki eş, aile ilişkisini kesmek”: *Kaptan bey bu yaştan sonra kırk yıllık karısını boşayıp genç bir kadın aldı* (TüS/303).

öze- (< *öz* “öz”) “yoğurt, pekmez vb. koyu şeyleri suyla inceltmek, sulamak” (TüS/2201): *Yoğurdu iyice öze*.

kına- (< *kın* “ceza, eziyet, azap”) “ayıplamak, takbih etmek, çirkin görmek” (TüS/1155): *Yaptığı işten dolayı onu kınadı*. Tarihî Türkçede “ceza, işkence, eziyet, azap” anlamları taşıyan *kın* adından türetilen *kınā-* fiili “işkence etmek, cezalandırmak, azap etmek” anlamlarıyla *işi ortaya çıkarmak* istikametinde (bk. 4.1.) fiilleşirken, günümüz Türkiye Türkçesinde “ayıplamak, takbih etmek, çirkin görmek, çirkin bulmak” anlamlarında *öznenin* söz dizimince nesneye “ayıp, kusur, çirkinlik” *niteliğini edindirmesi, yüklemesi* istikametinde karşımıza çıkmaktadır.

3.4. Öznenin adın gösterdiği niteliği (durumu) ortaya çıkarması ya da göstermesi

Bir kısım nesne adları fiilleşirken taşıdıkları özelliklerinden dolayı bir nitelik hüviyeti gösterirler. Bu tür fiillerde, mesela *yaşın yaşnadı* örneğinde olduğu

üzere, özne fiil gövdesindeki nesne adının (*yaşın*) kendisi ise fiilleşme istikameti *nesnenin ortaya çıkması* yönünde olmakta; ancak *közleri yaşnayur* örneğinde olduğu üzere, öznenin başka bir varlık olması durumunda fiil gövdesindeki (nesne adının taşıdığı) *niteliğin fiilin öznesi üzerinde ortaya çıkması, öznenin söz konusu nitelikle kendini göstermesi* istikametinde vuku bulmaktadır.

Aşağıdaki örnekte +A- eki ada eklenerek adın temsil ettiği *niteliği (durumu)* fiilin öznesinin *ortaya çıkarması* ya da *göstermesi* istikametinde geçişsiz, oluş bildiren fiil türetmiştir.

Tarihî Türkçe örneği

yaşna- (< *yaşın* “şimşek”) “parlamak”: *Resül 'aleyhisselâmı kördi közleri yıldızlar teg yaşnayur erdi* “Resul aleyhisselamı gördü gözleri yıldızlar gibi parlıyordu. (A.R.K.)” (Rbg/223v13).

3.5. Öznenin adın gösterdiği niteliği yitirtmesi

+A- ekinin eklendiği ad ile oluşturduğu fiilin öznesinin, fiil gövdesindeki adın gösterdiği -söz diziminde nesnedeki- *niteliği yok etmesi, eksiltmesi, kısaltması, azaltması, yitirtmesi* şeklinde tanımladığımız ve geçişli, kılış bildiren bu fiilleşme istikametinin örnekleri oldukça sınırlıdır.

a. Tarihî Türkçe örneği

kızā- (< *kız* “kız, bakire”) “kızlığını bozmak”: *Ol kızığ kızādı* “O, kızın kızlığını bozdu.” (DLT/432).

b. Türkiye Türkçesi örneği

göze- (< *göz* “delik, boşluk”) “kumaştaki deliği örerek kapatmak” (Tüs/794). *Kumaşı gözedei.*

Ancak, örneklerinin azlığı itibarıyla, bu kümenin fiilleşme istikametinin mantığı tam olarak kurulamadığından söz konusu şekilde olup olmadığının tetkike muhtaç olduğunu belirtmekte fayda görüyoruz.

4. Özne-iş ilişkileri bakımından

4.1. Öznenin adın gösterdiği işi ortaya çıkarması

Adların fiilleşme istikametleri bakımından, bir kısım fiilden $-(X)n$, $-(X)ş$ ve $-(U)t$ ekleri ile türetilen ancak, nesne veya nitelik bildirmeyen; hareket sonucu ortaya çıkan bir işi, hareketin tarzını veya sonucunu ifâde eden adların bildirdiği *işin ortaya çıkarılmasını* anlatan fiiller de bulunmaktadır.

Tarihî Türkçedeki örnekleri *kevşe-* (< keviş) “geviş getirmek, gevelemek” (DLT/311), *kinā-* (< kın) “işkence etmek, cezalandırmak, azap etmek” (DLT/424), *oyna-* (< oyun) “oynamak” (EDPT/275), *sıgtā-* (< sıgıt) “ağlamak” (DLT/488) olup Türkiye Türkçesindeki örnekleri *esne-*, *oyna-* fiilleridir.

a. Tarihî Türkçe örnekleri

kevşe- (< keviş “geviş getirme, geveleme”) “geviş getirmek”: *Tewe ot kevşedi* “Deve ot geveledi.” (DLT/311).

oyna- (< oyun “oyun”) “oyun oynamak”: *Tal yıgaçlar yeñ salışur oynayur teg bay kızı* “Ağaçlar kuğu kuşu gibi dallarını sallayarak oynuyor.” (Rbg/68v1).

sıgtā- (< sıgıt “ağlama, ağlayış”) “ağlamak”: *Ogılan sıgtādı* “Bebek ağladı.” (DLT/488).

kinā- (< kın “ceza, işkence, eziyet, azap”) “işkence etmek, cezalandırmak, azap etmek”: *Bēg anı kinādı* “Bey ona işkence etti.” (DLT/424); *Ba'zısı aydı: kolların kesin, ba'zısı aydı: dārğa asıñ. Yūsuf aydı: bularnı kınan tã kim kın birle ölsünler* “Bazısı kollarını kesin, bazısı darağacına asın, dedi. Yūsuf, bunlara işkence edin ta ki işkenceden ölsünler, dedi.” (Rbg/103r7-8); *Apa yazdı erse bayat kınadı* “Âdem günah işleyince Tanrı onu cezalandırdı.” (KB/3520. b.).

b. Türkiye Türkçesi örnekleri

esne- (< *esin “esneme”) “uykulu, sıkıntılı veya yorgunluk duyulan bir anda ağzı genişçe açarak soluk alıp vermek”: *Birden çenelerim gerildi uzun uzun esnedim* (TüS/653).

oyna- (< oyun “oyun”) “vakit geçirme, eğlenme, oyalanma vb. amaçlarla bir şeyle uğraşmak”: *Çimenler üzerinde çocuklar oynuyor* (TüS/1524).

Sonuç

Korkmaz +*la-* ekinin anlam ayrılığı doğuran başlıca görevlerini 7 başlık altında ele alarak “Adın gösterdiği nesne veya niteliği başka bir nesneye yönelten, o nesneden etkilenen fiiller; adın gösterdiği nesnenin ortaya çıkmasını, oluşmasını sağlayan fiiller; adın gösterdiği nesneyi araç olarak kullanma yoluyla o nesne ile yapılan işi gösteren fiiller; adın gösterdiği nesneyi veya niteliği bir şeye kazandırmayı, katmayı, eklemeyi gösteren fiiller; zamanı içine alan ve geçirmeyi bildiren fiiller; sıfatların bildirdiği niteliği üzerinde bulunduran ve olma bildiren fiiller; ses yansımaları köklere gelerek yansımaları fiiller türetir.” izahında bulunur (Korkmaz/116-117).

Yukarıda işaret edilen *+A-* ekinin adları fiilleştirme istikametlerinin pek çoğunun *+A-* eki için de söz konusu olduğu muhakkaktır.

+A- ekinin eklendiği adlarla oluşturduğu fiilleri Tarihî Türkçe (yaklaşık 80 örnek) ve günümüz Türkiye Türkçesindeki (yaklaşık 30 örnek) örneklerini kullanarak incelemeye gayret ettiğimiz bu çalışmada adların fiilleşme istikametlerinin semantik ve sentaktik ilişkiler bakımından adın gösterdiği *nesnenin* veya *niteliğin ortaya çıkması, çıkarılması, kullanılması, edinilmesi, edindirilmesi* yanında *istenmesi, yitirilmesi (yok edilmesi ya da azaltılması)*; adın gösterdiği *işin meydana getirilmesi* etrafında kümелendiği görülmektedir.

Kimi adların birden fazla fiilleşme istikametinin mevcudiyeti ise adın karşıladığı kavramların farklılığıyla birlikte fiilin öznesi ile adın gösterdiği nesne ya da niteliğin girdiği farklı ilişkilerden kaynaklanmaktadır.

+A- eki vasıtasıyla addan türetilen fiillerin verimliliği açısından baktığımızda Tarihî Türkçedeki örneklerin öznenin adın gösterdiği *nesneyi kullanması* ve öznenin adın gösterdiği *niteliği edinmesi* kümelerinde; günümüz Türkiye Türkçesi örneklerinde ise öznenin adın gösterdiği *nesneyi ortaya çıkarma* ve öznenin adın gösterdiği *niteliği edinmesi* kümelerinde zenginlik arz ettiği görülmektedir. Diğer kümelerdeki örneklerin sayısı ise bu kümelere nazaran oldukça sınırlı kalmaktadır.

Kaynaklar

- Banguoğlu Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara, 1990.
- Dankoff R. Dankoff, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü* (Katkılarla Çev. Semih Tezcan), İstanbul, 2004.
- Deny J. Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* (Çev. Ali Ulvi Elöve), İstanbul, 1941.
- DLT Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (Çeviri, Uyarlama, Düzenleme Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurtsever), Kabcacı Yay., İstanbul, 2005.
- DTS *Drevnetyürskiy Slovar'*, Red. V.M. Nadelyayev, D.M. Nasilov vd., İzdatel'stvo Nauka, Leningrad, 1969.
- EDPT Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.
- Ercilasun A. B. Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri (Fiil)*, Gazi Üniv. Yay., Ankara, 1984.
- Erdal Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 2 vols., 1991.
- Ergin Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay., İstanbul, 1993

- Gabain A. Von. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara, 1988.
- Grönbech K. Grönbech, *Türkçenin Yapısı* (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara, 2000.
- Gülsevin Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yay., Ankara, 1997.
- KB Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig* (Çev. Reşid Rahmeti Arat), Kabalıcı Yay., İstanbul, 2006.
- KS K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü* (Çev. Abdullah Taymas), TDK Yay., Ankara, 1988.
- Korkmaz Zeynep Korkmaz. *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. TDK Yay., Ankara, 2003.
- Öner Mustafa Öner, “Türkçede İsimden Fiil Yapımı Üzerine Notlar”, <http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/III-1Mart2006.php>
- Rbg Nâsırü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî, *Kıyasü'l-Enbiyâ* (Dr. Aysu Ata), TDK Yay., Ankara, 1997, 1. cilt.
- Tekin Talat Tekin, “Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turco-Islamic Mirror for Princes. BY YÜSUF KHÄSS HAJIB Translated with an introduction and notes by Robert Dankoff. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1983. Pp. 281. (Çev. Mehmet Ölmez)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, Ankara, 1991, 197-200.
- TGS “*Türk Gramerinin Sorunları*” Toplantısı (22-23 Ekim 1993), TDK Yay., Ankara, 1995.
- Timurtaş F. K. Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi (XV Yüzyıl, Gramer, Metin, Sözlük)*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1994.
- TüS *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara, 2005.
- YTS *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara, 1983.